चतुर्दशः पाठः

14

Lesson – 14

वरत्रयम्

उपनिषदः परश्शताः विद्यन्ते। किन्तु ताः सर्वाः अपि न तुल्यमूल्यवन्तः सन्ति। तथापि उपनिषच्छाखासु प्रकृष्टेयं कठोपनिषद्, यतोऽस्यां कथारूपेण आत्मविद्या प्रतिपादिता अस्ति । आत्मविद्या विचारधारेयं वेदकालादारभ्य अभिवृद्धिं प्राप्ता दृश्यते । इयमेव तु उपनिषत्सु पल्लविता कुसुमिता फलिता च दृश्यते। अस्मिन् गद्यभागे कठोपनिषदः कथासारः प्रदर्श्यते ।

एकदा वाजश्रवसो नाम कश्चित् महात्मा सर्वस्वदक्षिणं नाम यज्ञमारभत। न खलु सः मोक्षकामः किन्तु कीर्तिकामः आसीत् । परप्रशंसामात्राभिलाषी सः जीर्णा आसन्नमरणाश्च धेनूः जनेभ्यः दातुमैच्छत्। तस्यासीत् कश्चन पुत्रो नचिकेता नाम । शुद्धाशयः सः यथाश्रुतं यथादृष्टं विश्वसन् पितरमुपगम्य पप्रच्छ-"तात, त्वं मां कस्मै यच्छसि"? इति । तस्य निष्कलङ्कस्य कुमारस्य एवं विधो विचार आसीत्। "पिता यागे सर्वस्वं यच्छति । सर्वस्वदक्षिणस्य यज्ञस्य अयमेव स्वभावः खलु । एवं चेत् पुत्रोऽपि पितुः सर्वस्वे अन्तर्भवति । तस्मात् अहमपि कस्मैचित् दातव्य एव।" एवं चिन्तयन् सः पितरं पृष्टवान्, "तात, मां कस्मै दास्यसि" इति। वक्रबुद्धिः पिता तु पुत्रः स्वमपहसति इत्याशङ्के । नचिकेताः प्रथमं पप्रच्छ । पिता तु मौनी बभूव । पुनरपि अपृच्छत् । पिता तथैव अतिष्ठत् । प्रश्नस्य पुनरावर्तनेन स पिता कुपितो भूत्वा "त्वामहं यमाय यच्छामि" इति पुत्रमवदत् ।।

शुद्धो नचिकेताः तृप्तोऽभवत् । सः पितुर्वचनम् अनुसृत्य यमपुरम् अगच्छत् । तस्मिन्नवसरे यमस्तत्र नासीत् । नचिकेता यमस्यागमनं प्रतीक्षमाणः तिस्रः रात्रीः तत्रैव भक्ष्यपेयरहितः उवास। यदा यमः प्रत्यवर्तत तदा स्वगृहे कञ्चन राजकुमारं अनशनपानं स्थितं ददर्श । धर्मराजः यमः अपराधबोधेन तस्मै त्रीन् वरान् दातुमुद्यतः अभवत्। कुमारस्तु यमस्यौदार्यं स्वीचक्रे।

Unit 14.indd 92 06-06-2018 12:47:01

सः प्रथमेन वरेण इहलोकसौभाग्यसाधुकं पितृप्रसादं प्रार्थितवान् । द्वितीयेन वरेण परलोकसौभाग्यदायकम् अग्निञ्च अभ्यर्थितवान् । प्रीतः धर्मराजः वरद्वयम् तस्मै दत्तवान् । अन्ते यदा सः तृतीयेन वरेण अध्यात्मविद्याम् अभ्यर्थयामास, तदा यमः वरममुं नाङ्गीकृतवान् । परन्तु धर्मराजः तस्य अध्यात्मविद्यायां दृढविश्वासम् अभिरुचिं च ज्ञात्वा, सुप्रीतेन मनसा तां विद्यामनुगृहीतवान्। एवं नचिकेताः यमस्यानुग्रहेण अध्यात्मविद्यां प्राप्तवान् ।

अभ्यासः

I. कठिनशब्दार्थः-

1. शाखा - branches
2. पल्लवितः - budding
3. कीर्तिकामः – who have desire
4. प्रशंसा – praise
5. सर्वस्वं - entire
6. स्वभावः - nature
7. मौनी – the person who is silent
8. प्रसादः – bliss
9. तृप्तः – the person who is satisfied
10. पेयम् - drinkable
11. अध्यात्मविधा – Study of Philosophy
12. वराः – boons
13. औदार्यम् – generous
14. धर्मराजः – lord Yama
15. प्रतीक्षमाणः – the person who is egarly waiting

II. अधो लिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं दीयताम्-

1. उपनिषदः कति विद्यन्ते ?
2. कस्यां उपनिषदि कथारूपेण आत्मविद्या प्रतिपादिता अस्ति ?
3. वाजश्रवसः किं यज्ञम् आरभत ?
4. वाजश्रवसस्य पुत्रः कः ?
5. नचिकेताः पितरमुपगम्य किं पप्रच्छ?
6. वाजश्रवसः कीदृशीः धेनूः जनेभ्यः दातुमैच्छत् ?

Unit 14.indd 93 06-06-2018 12:47:01

7. वाजश्रवसः स्वपुत्रं कस्मै दातुम् इष्टवान् ?

8. नचिकेतः पितुर्वचनम् अनुसृत्य कुत्र अगच्छत् ?

9. नचिकेतः कति रात्रीः यमस्य आगमनं प्रतीक्षमाणः उवास ?

10. यमः अपराधबोधेन नचिकेताय किं दातुम् उद्युक्तः अभवत् ?

11. नचिकेतः प्रथमेन वरेण किं प्रार्थितवान् ?

12. नचिकेतस्य द्वितीयः वरः कः?

13. नचिकेतः तृतीयेन वरेण किम् अभ्यर्थयामास?

14. नचिकेतः यमस्यानुग्रहेण किं प्राप्तवान् ?

III. सविस्तरम् उत्तरं लिखत -

1. वाचश्रवसः नचिकेतयोः सम्भाषणं कथानुसारं लिखत ।

2. नचिकेतस्य वरप्राप्तिं यथाग्रन्थं लिखत ।

IV. उचितं क्रियापदं कोष्ठात् चित्वा लिखत-

1. सः जीर्णाः आसन्नमरणांश्च धेनूः जनेभ्यः दातुम् ________(ऐच्छत्, आसीत्)

2. सः यथाश्रुतं यथादृष्टं विश्वसन् पितरम् उपगम्य ________(यच्छसि, पप्रच्छ)

3. पिता यागे सर्वस्वं ________(यच्छति, यच्छसि)

4. सः पितुर्वचनम् अनुसृत्य यमपुरम् ________(अभवत्, अगच्छत्)

5. यमः स्वगृहे कञ्चन राजकुमारं अनशनपानं स्थितं ________(स्वीचक्रे, ददर्श)

V. आम् अथवा न इति लिखत-

1. नचिकेता सर्वस्वदक्षिणं नाम यज्ञमारभत ________

2. वाजश्रवसः पुत्रः नचिकेताः ________

Unit 14.indd 94 06-06-2018 12:47:01

3. पिता यागे सर्वस्वं यच्छति ________

4. पितुर्वचनम् अनुसृत्य स्वर्गम् अगच्छत् ________

5. धर्मराजः तस्मै त्रीन् वरान् दातुम् उद्यतः अभवत् ________

पाठ्यप्रश्नातिरिक्ताः ज्ञातव्यविषयाः

कठोपनिषत् प्रमुखासु दशसु उपनिषत्सु अन्यतमा। कठोपनिषदः काठकोपनिषदित्यपि नाम वर्तते। कृष्णयजुर्वेदीया इयम् उपनिषत्। अस्याम् उपनिषदि अध्यायद्वयं वर्तते। प्रत्येकस्मिन् अपि अध्याये तिस्रः वल्ल्यः विद्यन्ते। यम-नचिकेतसोः संवादरूपेण इयम् उपनिषद् वर्तते।

उपनिषदः वैशिष्ट्यम्

प्रत्येकस्मिन् उपनिषदि अपि ब्रह्मज्ञानविषयः एव विवृतः अस्ति चेदपि सर्वस्मिन् अपि नावीन्यं सौन्दर्यञ्च परिदृश्यते। कठोपनिषदः वैशिष्ट्यं नाम अत्र विद्यमाना लघुकथा। कथा सा न वा महत्त्वपूर्णा न वा चित्ताकर्षिका।

किन्तु अत्र चित्रितः कथानायकः अविस्मरणीयः विद्यते। नायकः बालः नचिकेताः षड्वर्षीयमात्रः। तदीया श्रद्धा, पितृभक्तिः, निर्भयत्वम्, इन्द्रियनिग्रहः, शान्तवृत्तिः, ज्ञानपिपासा, निर्मोहः, सत्यधृतिश्च अपूर्वा एव। ब्रह्मज्ञानम् अपेक्षितवतः नचिकेतसः मनोपरिवर्तनाय यमः सकलैश्वर्यं दातुम् उद्युक्तः जातः। किन्तु तत्सर्वं सम्पूर्णतया निराकृतवान् नचिकेताः। न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः इत्येतस्याः उक्तेः उदाहरणरूपः जातः। ब्रह्मज्ञानस्य प्राप्तये कीदृशी दृढा त्यागबुद्धिः अपेक्षिता इति दर्शयति।

Weblinks :

1. https://sa.in.wikipedia.org/wiki/कठोपनिषत्
2. https://en.in.wikipedia.org/wiki/Nachiketa

Unit 14.indd 95 06-06-2018 12:47:01

व्याकरण–अभ्यासः - 7

धातुः – आत्मनेपदी – लृट् (Future Tense)

सेव् – to serve

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यमपुरुषः (II Person)	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तमपुरुषः (III Person)	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

यत् – to try

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	यतिष्यते	यतिष्येते	यतिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः (II Person)	यतिष्यसे	यतिष्येथे	यतिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः (III Person)	यतिष्ये	यतिष्यावहे	यतिष्यामहे

मुद् (मोद्) – to please

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (I Person)	मोदिष्यते	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः (II Person)	मोदिष्यसे	मोदिष्येथे	मोदिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः (III Person)	मोदिष्ये	मोदिष्यावहे	मोदिष्यामहे

Unit 14.indd 96 06-06-2018 12:47:01

अनुच्छेदलेखनम् - 7

(Comprehension – 7)

एकस्मिन् नगरे चण्डो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य पुत्राः वानरक्रीडारताः वानरयूथं नित्यमेव विविधैः भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। तस्मिन् राजगृहे बालबाहनयोग्यं मेषयूथम् आसीत्। तेषा मेषाणां मध्ये एकः मेषः जिह्वालोलुपतया अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति, ते च सूपकाराः यत्किञ्चित् काष्ठं मृण्मयं भाजनं कांस्यताम्रं पात्रं वा पश्यति तेन तम् आशु ताडयन्ति स्म।।

प्रश्नाः-

1. राजपुत्राः प्रासादे कैः सह क्रीडन्ति स्म ?
2. राजपुत्राः वानरयूथं कैः पुष्टिं नयन्ति स्म ?
3. राजगृहे बालवाहनयोग्यं किम् आसीत् ?
4. कः जिह्वालोलुपया महानसं प्रविष्टः?
5. के मेषम् आशु ताडयन्ति स्म ?

अनुवादः – 7

(Translation - 7)

आसीत् कश्चित् नन्दनामा नृपः। तस्य दश पुत्राः आसन्। तेषु दशमः नन्दस्य एव पुत्रः चन्द्रगुप्तः आसीत्। सः शौर्य, शील, चातुर्यादिगुणैः नवसु भ्रातृषु श्रेष्ठतमः अभवत्। स एकदा देशान्तरात् प्रेषितं पञ्जरस्थं सिंहं दृष्टवा नन्दम् अलिखत् –“तव राज्ये यः पञ्जरभङ्गं विना सिंहं बहिः कर्तुम् समर्थः भवति”? इति । एतच्छ्रुत्वा सर्वे सभासदः मौनी बभूवुः । तदा बालकः चन्द्रगुप्तः –“अहं पञ्जरभङ्गं विना सिंहं निष्कासयामि” इति अवदत्। ततः इन्धनानि आदाय पञ्जरं परितः अरक्षत्। तानि अग्निना प्रज्वलयामास । अग्नेः तापेन सिंह अद्रवत्, पञ्जरात् बहिः अभवत् । एतद्दृष्ट्वा सर्वे तं प्रशंसाम् अकुर्वन्।।

Unit 14.indd 97 06-06-2018 12:47:01